

Received 15.07.2024	Research Article	JOTS
Accepted 19.07.2024		8/2
Published 20.07.2024		2024: 341-358

Eski Türk Runik Yazılı ile Uygur Yazılı Sosyokültürel Metin Örnekleri Üzerine Bir Karşılaştırma

Comparative analysis of sociocultural text examples in Old Turkic runiform and Uyghur scripts

Kader TUNGÜÇ*

Mimar Sinan Fine Arts University (İstanbul/Türkiye)
E-mail: kader.tunguc@msgsu.edu.tr

In this article, a Turkic runiform inscription and a Uyghur written letter will be examined comparatively from a linguistic perspective. The research question is to what extent are the Yenisey inscriptions and the letters from the Old Uyghurs similar? Hemçik-Çırgakı (E 41) from the Yenisei Inscriptions was chosen as the sample text for the Turkish Runic written document, and letter numbered Or. 8212 (180) was chosen as the sample text for the Uyghur written text. Care has been taken to ensure that both texts bear the general characteristics of their genres. These texts, which reflect the sociocultural life of their period, were examined in terms of morphology, syntax and semantics. An evaluation was made on some common features identified as a result of comparing the texts.

Key Words: Yenisei Inscriptions, Old Uyghur Letters, Hemçik-Çırgakı (E 41), Or. 8212 (180), sociocultural texts, linguistics.

* ORCID ID: 0000-0002-3386-9015.

Giriş

Yenisey yazıtları ile Eski Uygurların yazdığı mektupların dili arasında benzerlik var mıdır? Yenisey yazıtları ile Uygurlardan kalan mektupların üslubu ne ölçüde örtüşmektedir? Bu sorular üzerine Tuva Cumhuriyetinde yer alan Hemçik Irmağı kenarında bulunan Yenisey yazıtı Hemçik-Çırgakı (E 41) ile Eski Uygurlardan günümüze kalan Or. 8212 (180) numaralı mektup örnek metinler olarak seçilmiş ve bir karşılaştırma denemesine girişilmiştir. Seçilen metinlerin araştırma sorusuna sadece olumlu veya sadece olumsuz kanıt oluşturabilecek kasıtlı örnekler olmamasına ve her iki metnin de kendi içinde türlerinin genel özelliklerini taşımasına özen gösterilmiştir. Bilindiği üzere Yenisey yazıtları Türk Runik yazısıyla, Eski Uygur mektupları ise Uygur yazısıyla kaleme alınmıştır. Öncelikle Türk Runik ve Uygur yazı sistemlerinin Türkler tarafından kullanıldığı tarihlere, bölgelere ve bu yazılarla meydana getirilmiş metinlere kısaca değinelim.

Türk Runik yazı sistemi, takriben V. yüzyıldan IX. yüzyıla kadar Yenisey Kırgızları ile Tukiyu Türkleri tarafından geniş ölçüde kullanılmıştır (Caferoğlu, 2015: 89). Bu yazı, ilk olarak Orhon ırmağı kıyılarında sonra Yenisey ırmağının yukarı mecrası boyunca ve daha sonra Altay'da kullanılmıştır. Geniş bir bölgeye yayıldığı için ayrı ayrı değişme istikametleri takip etmiştir. (Şçerbak, 1994: 183). Clauson, Runik yazının dinî veya ticarî bir ihtiyaç sebebiyle ortaya çıkmadığını söyler. İlk Türkler hiçbir zaman bir alfabeye ihtiyaç duyan bir ruhban sınıfına sahip olmamışlardır. Egemenlikleri altında bulunan tüccarlar ise genellikle kendi yazı sistemleri olan ve Türkçe yazmaya ihtiyaç duymayan Soğdlardan ya da Çinlilerden oluşur. Dolayısıyla runik alfabenin icat edilmesinde Türk hükümdarların idarî amaçlarının değil, iletişim kurma amacının etkili olduğunu ifade eder (1970: 52-53).

Yazıldıkları tarihler az çok bilinebilen runik yazılı yazıtların hepsi II. Köktürk hanedanı zamanından kalmıştır. Köktürklerden kalan yazıtlar arasında yazılış tarihleri en kesin olanlar ve doğrudan doğruya Türk tarihi için kaynak olanlar Kül Tegin, Bilge Kağan ve Toñukuk yazıtlarıdır. Yazıtlarda Köktürk Kağanlığının kuruluşu, Çinlilerle olan ilişkiler, birinci hanedanın yıkılışından sonra Çin'e bağımlılık dönemi, İltəriş (Kutlug) Kağan'ın çevresinde toplananların Köktürk devletini yeniden kurmak için savaşmaları, daha sonra yapılan askerî

seferler anlatılmakta, devletin sürekliliğinin sağlanması için nasıl davranmak gerektiğine değinilmektedir (Tezcan, 1978: 278-279).

Yenisey yazıtları Yenisey vadisinde, Tuva'da ve Hemçik ırmağı çevresinde bulunan mezar taşı yazıtlarıdır. XVIII. yüzyılın ilk yarısında keşfedilmeye başlanan bu yazıtların Kırgızlar tarafından dikildiğine dair görüşler vardır. Bahsi geçen coğrafyada eskiden Kırgız Türkleri yaşamaktaydı. Yazıtlardaki harfler Orhun yazıtlarında kullanılan harflerle karşılaştırıldığında bunların daha eski bir zamana ait olduğu görülmektedir. Bu da bu yazıtların VIII. yüzyıldan daha evvel olduğunu doğrular (Orkun, 2011: 415-429). Yazıtlarda batı ve doğu grubu olmak üzere iki tip damga bulunur. Batı grubundan geç yazıtlara doğuda da rastlanır, doğu grubundaki geç yazıtlar Yenisey'in sağ kenarındaki dağlık yerlere çekilmiştir (Kormuşin, 2001: 259). Yenisey yazıtları kişinin ailesine, akrabasına, dostuna, yaşadığı yere, hayvanlarına ve doğaya duyduğu özlemi konu edinir. Bu makaledeki karşılaştırmaya konu olan *Hemçik Çırgakı* yazıtı 1889 yılında Alex O. Heikel tarafından Hemçik ırmağının Çırgak bölgesindeki bir kurganda bulunmuştur. Yazıt üzerine ilk çalışmayı 1892 yılında Otto Donner yapmıştır. Donner bu çalışmada yazıtı Kemtshik, Dshirgak olarak adlandırmıştır. 95 x 26 x 27 cm ölçülerinde olan yazıtta 11 satırlık Türk Runik yazılı metin bulunmaktadır. 41. Yenisey yazıtı (E 41) olarak numaralandırılmıştır. Yazıtın günümüzde sergilenmekte olduğu Minusinsk müzesindeki envanter numarası ise 34'tür.

Hemçik Çırgakı E 41'in 5. satırının altında damgası yer alır. Kormuşin, yazıtta bulunan bu damganın standart dışı bir damga olduğunu belirtir. veya damgalarından birinin değişmiş bir altbiçimi olabileceğini veya bunlarla ilgisi olmayan özel bir damga olduğunu öne sürer. Ayrıca yazıtın paleografik açıdan geç döneme ait olduğunu ifade eder (2017: 25).

Türkler, Runik yazı sistemini kullanmaya devam ederken bir yandan da Uygur yazı sistemini kullanmaya başlamışlardır. Asya'nın batısı ile olan ilişkilerde IV. yüzyıldan itibaren Orta Asya'ya yayılarak ticaret ve kültür yaşamında önemli bir yer tutan Soğdların büyük rolü olmuştur. Bugut, Karabalsagun ve Sevrey yazıtlarında Soğdca kullanılmıştır. (Tezcan, 1978: 284). Uygur yazısı, Pekin'in kuzeyindeki Kü-yung-kuan'da Torbogen'deki yazıtta ve Türkistan ve kuzey batı Çin'de her türlü yazmada ve Turfan'daki blok baskılarda kullanılmıştır (Akalin, 2007: 9-11).

Gabain, Uygur yazısı adının yanıltıcı olduğunu, bu yazı türünün Uygurlardan daha önce Basmil veya Türgişler zamanında kullanılmaya başlandığını ifade eder (1998: 319-320). Clauson da Uygur yazısının Uygurların VIII. yüzyılda imtiyazlı hâle gelmeden çok önce geliştirildiğini aktarır (1962: 101). Şirin-User, Tarım havzasına 840'tan önce gelen Türk topluluklarının fırça kullanarak kâğıt üzerine Uygur yazılı metinler yazarken Kuzey Moğolistan'daki Uygurların, fırçayla kâğıt üzerine Mani harfli metinler yazdığını, küskü veya ucu sivri diğer nesnelere de taş ve kaya üzerine Runik ve Uygur yazılı yazıtlar meydana getirdiğini ifade eder (2015: 51). Budizm, Manihaizm ve Hristiyanlığı benimseyen Uygurlar, bu inanç sistemlerine ait eserler meydana getirmişlerdir. Bu eserler dışında Batı Uygur kağanlığı (IX.-XII. yüzyıllar) ve Moğol egemenliği (XIII.-XIV. yüzyıllar) altında, Turfan ve civarında yaşayan Uygurların kürsî ve yarı kürsî Uygur harfleriyle yazdığı hukukî, sosyal ve ekonomik belgeler bulunmaktadır (Uçar, 2022: 596). Yamada, bu belgeleri içeriklerine göre resmî belgeler (idari, diplomatik, askerî ve dinî belgeler) ve özel belgeler (tüzel, ticari, yerel ve dinî belgeler) olmak üzere iki grupta değerlendirir (1993/II: 1x-x1).¹ Bu külliyat içerisinde İpek Yolu'ndan kalan Eski Uygur mektuplarının da yer aldığı görülmektedir. Hamilton, 1986 yılında *Dunhuang'dan IX.-X. yüzyıla Ait Uygur Yazmaları* olarak adlandırdığı çalışmasında 32 metin yayımlamıştır. Bu metinlerin 15'i mektup türündedir. Eski Uygur mektupları üzerine yapılan son kapsamlı çalışma Moriyasu'ya aittir (2019). Moriyasu bu çalışmasında daha önce makale olarak da yayımlamış olduğu Eski Uygur mektuplarını yeniden gözden geçirerek bir araya getirmiştir. Bu makaledeki karşılaştırmaya konu olan *Or. 8212 (180)* numaralı mektup Hamilton'un yukarıda bahsi geçen çalışmasından alınmıştır. Mektubun ön yüzünde 7, arka yüzünde 5 olmak üzere toplam 12 satır bulunmaktadır. Sayfanın sağ alt köşesinde ters yazılmış 2 satır daha vardır. Bu satırlardan biri mektubu gönderen kişinin adını, diğeri ise mektubun gönderildiği kişinin adını içerir.

¹ Uçar, literatürde genellikle *Eski Uygurca Sivil Belgeler* olarak adlandırılan bu belgeler için *Eski Uygurca Sosyo-Ekonomik Belgeler* adlandırmasını teklif eder (2022: 596). Bize göre de resmî belgelerin (hukukî, idari, askerî, ticarî, dinî bazı belgeler) yer aldığı bu külliyatın “resmî olmayan” anlamını da taşıyan sivil adıyla anılması uygun görünmemektedir. Bazı belgeler dinî içeriğe de sahip olduğu için *Din Dışı* adlandırması da doğru olmayacaktır. Uçar ve Yamada'nın adlandırmaları değerlendirildiğinde bu belgelerin *Eski Uygurca Tüzel (Hukuki) Belgeler* ve *Eski Uygurca Özel (Sosyokültürel-Sosyoekonomik) Belgeler* olmak üzere iki ayrı grupta değerlendirilmesi uygun olabilir.

1. Metinlerin Transkripsiyonu ve Türkiye Türkçesine Aktarımı

1.1. Türk Runik Yazılı Metin: E 41 Hemçik-Çırgakı

Donner, 1892: 66; Malov, 1936: 259 -267; Orkun, 1940: 79 -85; Malov, 1952: 73-75; Batmanov, 1959: 163 -167; Batmanov – Kuna, 1963: 14 -17, 42; Vasilyev, 1983: 29; Tekin, 1999: 5 -15; Kormuşin, 2008: 181 -206; Sertkaya, 2008: 209 -228; Yıldırım et al. 2013: 108 -111; Aydın, 2021: 134 -14.

Transkripsiyon

1. er erdemim (...) ara eşim biş erim esizim e balık taşım esizim e
2. tanylarım er atım yok için yeti aşnukı eşim taş <u>ru tikti
3. er atım yula ben er erdemim okuz esizim eligin kagadaşım esizim
4. aşnukı atlarım eşintim avga ben er altı yüz tamk<a> at
5. say teg sarıg altunum ık gerçin eg[ri tevem] ağı yüder tanyım
6. er erdemim dakı egeçim e ana gemçigt<e> yiriltim
7. başça barım yaşça yılki esizim e avda geyik at<d>ım kan<ı> ergey
8. elçi ergeje igidmişim ereşin (?) yok eşim sıñarım kanta er sanyım kan<ı> ergey
9. sekiz yetmiş yaşım öltüm esizim e ağımga altmış at bintim
10. (...) urugin akbay urugin artımga altım
11. gaşga tanyım

Türkiye Türkçesine Aktarımı

(1) Erlik kahramanlığım, (...) arasında(ki) eşim, bin askerim, ne yazık! (2) Köyüm ve dağ(lar)ım, ne yazık! Taylarım. Kahramanlık adım olmadığı için yedi eski eşim dostum taş(a) yazdırıp diktiler. (3) Erlik adım Yula'dır. Erlik kahramanlığım ne yazık! Elli akrabam ile ne yazık! (4) Önceki atlarımı koşturdum. Av (için) bindiğim altı yüz damga(lı) atım, (5) Çakıl taşı kadar çok sarı altınım, semiz ve koyu doru tek hörgüçlü develerim, ipekli kumaşlar taşıyan taylarım. (6) Erlik kahramanlığım anneciğim (?) ve ana Kemçik'ten ayrıldım. (7) Çok sayıda varlığım, yetişkin atlarım! Ne yazık! Avlarda vurduğum yaban hayvanları! Hani nerede? (8) Elçi Ergene besleyip büyütmişüm. (...)? Yok, eşim, çevremdekiler

nerede? Hani nerede? (9) Altmış sekiz yaşında öldüm. Ne yazık! Ağılımdaki altmış ata bindim. (10) (...) boyunu, Akbay boyunu arkama aldım. (11) Alınları akıtmalı taylarım!

1.2. Uygur Yazılı Mektup: Or. 8212 (180)

Hamilton, 1986: 133-136; Moriyasu, 2014: 96- 97.

Transkripsiyon

Ön

1. yegän köl tarkan bæg bitigim(i)z küvin açarı-ka
2. sen şaçuda turmışıg m(e)n eşidtim şaçuda turup mentä
3. nälük kälmez seniñ kılınçlıg antag ol sen bärü kälmez
4. üçün men kakıp anı üçün bitig beläk ıdmaz
5. men sen bir munta kälsär nägül seniñ ogul kızıg
6. açınğuçı kim ol sen ogul kızıg ıdı mu ömöz sen
7. amtı yemä meniñ savıg algıl saña munta berim yok

Arka

1. sen yavız kişi savı alma meniñ sav algıl bärü
2. käl meniñ beläkim bir kap t..t arkış barır
3. üçün anın bitig ıdtımız seniñ ogul kız yemä
4. muntakıtı esän ol bir ilätü ((yınka)) yinçkä böz
5. şükin körü al ädgü yegän elgintä al²
6. bæg bars tarkan bitigim(i)z
7. küvin toyın-ka berzün

Türkiye Türkçesine Aktarımı

Ön

(1) Yegän Köl Tarkan Bey, mektubumuz Küvin Hoca'ya, (2) Sen(in) Şaçu'da olduğunu duydum. Şaçu'da bulunup da benim yanıma (3) neden gelmiyorsun?

² Sayfanın sağ alt köşesinde ters yazılmış.

Senin huyun böyledir. Sen yanıma gelmediğin (4) için ben öfkelenip onun için mektup (veya) hediye göndermem. (5) Sen buraya bir kez gelsen ne olur? (6) Senin oğluna kızına bakacak (kişi) kimdir? Sen oğlunu kızını buraya göndermeyi düşünmez misin? (7) Şimdi artık benim sözümü dinle sana bundan başka borcum yok.

Arka

(1) Sen kötü kişinin sözünü dinleme, benim sözümü dinle, yanıma (2) gel. Benim hediyem bir kap (...)dir. Kervan oraya gideceği (3) için onunla mektup gönderdik. (Umarım) senin oğlun kızın da (4) buradaki kadar sağlıklıdır. (Sana) iletilen ince bez (5) bohçayı görüp Ädgu Yegän('in) elinden al. (6) Bey Bars Tarkan mektubumuz(u) (7) Küvin Toyın'a versin.

2. Karşılaştırma

Dil, toplumun algılayışını, anlayışını ve dolayısıyla yaşayışını yansıtır. Toplumlar kendilerine özgü yaşayış biçimlerini yine kendilerine özgü bir anlatım biçimiyle yazıya aktarırlar. Bu anlatım biçimi bir anda şekillenip sistemli bir hâle gelmez. Bunun için belirli bir zaman ve belirli sayıda tekrar gerekir. Bu tekrarlama ise beraberinde küçük gelişmeleri getirerek ilerlemeyi ve türleşmeyi sağlar. Yenisey yazıtları belirli bir söz varlığı çevresinde sıkça tekrarlanan kalıplaşmış yapılarla oluşturulmuş metinlerdir. Dönemin sosyokültürel ve sosyoekonomik koşullarına dair bilgiler sunar. Eski Uygur mektupları da dönemin sosyokültürel ve sosyoekonomik hayatına ışık tutar. İki farklı dönem ve iki farklı yazı sisteminde yazılan bu metinler örnek metin olarak belirlenen *Hemçik-Çırgakı* yazıtı ve *Or. 8212 (180)* numaralı Eski Uygur mektup üzerinden karşılaştırmalı olarak incelenecektir.

2.1. Metinlerin Yazılış Amacı

Hemçik Çırgakı yazıtına ve *Or. 8212 (180)* numaralı mektuba bakıldığında her iki metnin seslenme (hitap) içerdiği ve birine veya birilerine yöneltilen sözlerden oluştuğu görülür. Mezar taşı yazıtı olan *Hemçik Çırgakı* orada gömülü olan *Yula* adlı kişiye ait bazı bilgileri içerir. Metnin yazılış amacı *Yula*'ya ait bu bilgilerin geride kalanlara aktarılmasıdır. *Or. 8212 (180)* ise *Yegän Köl Tarkan Bey* adlı kişinin *Küvin Toyın*'un ve ailesinin hâlini hatrını sormasını ve ona gönderdiği hediyeyi konu edinir.

2.2. Metinlerin Kurgusu

Ad bilgisiyle başlayıp yaş bilgisiyle biten *Hemçik Çırgakı* yazıtı orada gömülü olan *Yula*'nın ağzından yazılmıştır. Metinde *Yula* akrabalarını, dostlarını, hayvanlarını, yaptığı avları; genel olarak günlük yaşantısını üzüntü ve özlemle anar. *Or. 8212 (180)* ise mektubun *Yegän Köl Tarkan Bey* tarafından *Küvin Hoca*'ya yazıldığı bilgisiyle başlar ve *Bey Bars Tarkan*'ın elinden alınacağı bilgisiyle biter. Bu metinde genel olarak *Küvin Toyın*'a hâl hatır sorulur. Gönderilen hediyeden ve bu hediyein kimden teslim alınacağından bahsedilir. *Hemçik Çırgakı* da *Or. 8212 (180)* de oldukça sade içeriklere sahiptir. Her iki metin giriş, gelişme ve sonuç bölümlerinden oluşur ve kurgu bakımından benzerlik gösterir.

	Hemçik Çırgakı	Or. 8212 (180)
Giriş	er atım yula er atım yok üçün yéti aşnukı eşim taş <u>ru tikti	yegän köl tarkan bæg bitigim(i)z küvin açarıka
	Gelişme	Gelişme
Sonuç	sekiz yétmiş yaşım öltüm esizim e ağımga altmış at bintim (...) urugin akbay urugin artımga altım gaşga tanyım	bæg bars tarkan bitigim(i)z küvin toyınka berzün

2.3. Metinlerin Biçim Bilimsel Özellikleri

2.3.1. Sözcük Türleri

2.3.1.1. Adlar

Hemçik Çırgakı ve *Or. 8212 (180)* numaralı metinler ad kullanımı bakımından incelendiğinde kişi ve yer adlarına benzer şekilde yer verildiği görülmektedir. Metinlerin türü gereği kişilerin ve mekânların belirtilmesi temel bir özelliktir. *Hemçik Çırgakı*'da geçen özel adlar, boy adı olan *Akbay* dışında yer adı *Gemçig* ve kişi adları *Yula* ve *Elçi Ergeşe* karşımıza çıkar. Kişi adlarından *Elçi Ergeşe* ad öbeği yapısındadır. Ayrıca bu metinde somut adların kullanımı yoğunluktadır.

Or. 8212 (180)'de ise yer adı *Şaçı* ve kişi adları *Küvin*, *Yegän Köl Tarkan*, *Bæg Bars Tarkan*, *Küvin Toyın* geçer. *Küvin* adı mektubun başında unvan öbeği yapısında *Küvin Açarı*, sonunda ise farklı bir unvan öbeğinden kalıplaşmış birleşik ad yapısında *Küvin Toyın* olarak geçmektedir.

	Hemçik Çırgakı	Or. 8212 (180)
Özel Adlar	Yula, Gemçig, Ergeje, Akbay	Yegän Köl Tarkan, Küvin, Bağ Bars Tarkan, Küvin Toyın, Şaçu
Tür Adları	er, erdem, eş, biş, balık, tag, tany, at, yéti, taş, elig, kagadaş, altı, yüz, tamk<a>, say, sarıg, altun, gerçin, ağı, ege, ana, yilkı, av, gëyik, sekiz, yétmiş, altmış, urug	bitig, beläk, ogul, kız, sav, kişi, arkış, esän, böz, şük, yegän, el
Somut Adlar	er, eş, biş, tag, tany, at, yéti, taş, elig, kagadaş, altı, yüz, tamk<a>, say, sarıg, altun, gerçin, ağı, ege, ana, yilkı, av, gëyik, sekiz, yétmiş, altmış, urug	bitig, beläk, ogul kız, kap, arkış, böz, şük, el
Soyut Adlar	er erdem, kagadaş, esizim, barım, sıñar	kılınç, yavız, esän, sav

2.3.1.2. Sıfatlar

Metinlerde geçen sıfatlar incelendiğinde iki metinde de yalnızca niteleme ve sayı sıfatlarının kullanıldığı görülmektedir. *Hemçik Çırgakı* sıfat kullanımının yoğunluğu bakımından *Or. 8212 (180)*'den farklılık göstermektedir. *Hemçik Çırgakı*'da *Yula*'nın geride bıraktıklarından bahsedilirken betimleme üslubu kullanılmıştır. Bu da metinde kullanılan sıfat sayısını etkilemiştir.

	Hemçik Çırgakı	Or. 8212 (180)
Niteleme Sıfatları	<i>aşnuki eş, aşnuki atlar, altı yüz tamk<a> at, say teg sarıg altun, başça barım, yaşça yilkı</i>	<i>yavız kişi, yinçkä böz</i>
Sayı Sıfatları	<i>biş er, yéti aşnuki eş, eligin kagadaş, altı yüz tamk<a>, sekiz yétmiş yaş, altmış at</i>	<i>bir kap t..t</i>

2.3.1.3. Zamirler

Metinlerin her ikisi de birinci tekil kişi ağzından yazılmıştır. Dolayısıyla iki metinde de birinci tekil kişi zamiri bulunur. *Hemçik Çırgakı*'da belirli bir muhatap olmadığı ve doğrudan *Yula*'nın geçmiş yaşamı konu edinildiği için farklı kişi zamirleri yer almaz. *Or. 8212 (180)* belirli bir kişiye, *Küvin Toyın*'a yazıldığı ve mektubu teslim edecek kişiden, *Bäg Bars Tarkan*'dan bahsedildiği için farklı kişi zamirleri de bulunur.

	Hemçik Çırgakı	Or. 8212 (180)
Kişi Zamirleri	<i>ben (2)</i>	<i>men, mentä, meniñ, sen, seniñ, saña, an</i>
İşaret Zamirleri	-	<i>antag, munta</i>

Hemçik Çırgakı'da *Yula*'nın yaşamında sahip olduğu şeylerin ifade edilmesi iyelik eki almış adların kullanımını öne çıkarmıştır. *Or. 8212 (180)*'de iki yerde “*bitigim(i)z, beläkim*” tespit edilen bu yapılar *Hemçik Çırgakı*'da *Erdemim, eşim, erim, tağım, tanyılarım, atım, kagadaşım, atlarım, altunum, tanyım, egeçim, barım, sıñarım, yaşım, tanyım* olmak üzere metinde çok kez kullanılmıştır. İyelik eki almış bu adlar bazı araştırmacılar tarafından iyelik zamirleri başlığı altında değerlendirilir. Sahiplik bildiren bu eki almış sözcüklerin ayrı bir sözcük türü olarak değerlendirilmesi uygun görünmemektedir.

2.3.1.4. Zarflar

Hemçik Çırgakı ve *Or. 8212 (180)* zarf kullanımı bakımından karşılaştırıldığında *Or. 8212 (180)* belirli bir kişiye yazıldığı için muhatap alınan kişiye birtakım sorular yöneltmesinin soru zarflarının kullanım sıklığına etki ettiği görülmektedir.

	Hemçik Çırgakı	Or. 8212 (180)
Durum Zarfları	er atım yoğ için yēti aşnuğı eşim taş uru tikti	bir ilätü yınka yinčkä böz şükin körü al
Soru Zarfları	-	şacuda turup mentä nälük kälmez sen bir munta kälşär nägül seniğ ogul qızığ açinguçı kim ol
Yer yön Zarfları	-	sen bärü kälmez için men qağıp anı için bitig beläk ıdmaz

2.3.1.5. İlgeçler

Metinlerin her ikisinde bağlama ilgeçleri kullanılmıştır. *Hemçik Çırgakı*'da özellikle seslenme ilgeçlerinin kullanımının yoğunlukta olduğu görülür. Genel olarak {+A} eki ile ifade edilen seslenmeler yer alır. *Or. 8212 (180)*'de ise ilgeçle ifade edilen seslenme bulunmaz.

	Hemçik Çırgakı	Or. 8212 (180)
Bağlama İlgeçleri	er atım yoğ üçün yēti aşnuğı eşim taş uru tikti er erdemim dağı egeçim	sen bärü kälmez üçün men qağıp anı üçün bitig beläk ıdmaz arqış barır üçün anın bitig ıdtımız seniğ ogul qız yemä muntağıtı esän ol
Seslenme İlgeçleri	biğ erim esizim e balık tağım esizim e er erdemim okuz esizim eligin kagadaşım esizim başça barım yaşça yılkı esizim e sekiz yētmiş yaşım öltüm esizim e	-

2.3.2. Eylem Çekimi

2.3.2.1. Kişi

Hemçik Çırgakı ve *Or. 8212 (180)*'de bir anlatıcı ve seslenilen biri veya birileri bulunmaktadır. İki metnin de anlatıcısı birinci tekil kişidir. Metinlerde geçen kişiler şöyledir:

	Hemçik Çırgakı	Or. 8212 (180)
Kişi	ben, eş, er, kagadaş, egeç, Elçi Ergeçe	Yegän Köl Tarkan Bağ, men, sen, an, “ogul, kız” (Küvin Toyın’un çocukları), Bağ Bars Tarkan, Küvin Toyın

Hemçik Çırgakı'da anlatıcı, metni kendi kendisiyle konuşur şekilde (monolog) oluşturduğu için farklı kişi çekimleri yoktur. *Or. 8212 (180)*'de ise muhatap belli bir kişidir (diyalog) ve ikinci tekil kişiye hitaben yazılmıştır.

2.3.2.2. Zaman

Hemçik Çırgakı, ölen kişinin yaşamını konu edindiği için genel itibariyle görülen geçmiş zaman kipiyle yazılmıştır. Yalnızca metnin başında kişi bilgisi verilirken *Er atım yula ben* şeklinde bildirme tümcesine ve bu kişinin besleyip büyüttüğü *Elçi Ergeçe*'den bahsedilirken *igidmişim* şeklinde duyulan geçmiş zaman kipiyle çekimlenmiş bir yüklemi olan tümceye yer verilmiştir. Metnin içeriği gereği tasarlama kiplerine de rastlanmaz. *Or. 8212 (180)* numaralı metin ise zaman çekimleri bakımından *Hemçik Çırgakı* ile karşılaştırıldığında daha fazla çeşitlilik gösterir. Bu metinde *antag ol, kim ol, esän ol* bildirme ifadeleri dışında tasarlama kipleriyle yazılmış örnekler bulunur.

Bildirme Kipleri		
	Hemçik Çırgakı	Or. 8212 (180)
Geniş Zaman Kipi	-	käl-mâz, ıd-maz men, ömâz sen
Görülen Geçmiş Zaman Kipi	tik-ti, eşin-ti-m, yir-il-ti-m, öl-tü-m, bin-ti-m, al-tı-m	eşid-ti-m, ıd-tı-mız
Duyulan Geçmiş Zaman Kipi	igid-miş-im	-
Gelecek Zaman Kipi	-	-
Tasarlama Kipleri		
	Hemçik Çırgakı	Or. 8212 (180)

Emir Kipi	-	al-gıl, käl, al, berzün
Şart Kipi	-	käl-sär
Gereklilik Kipi	-	-

2.4. Metinlerin Söz Dizimsel Özellikleri

2.4.1. Ad Tümceleri

Hemçik Çırgakı'da yüklemi, yüklem adı olan bir ad ve *er-* yardımcı eyleminden oluşan bildirme tümceleri bulunur. Bu ad tümceleri *Yula*'nın kendine sorduğu sorulardır. *Or. 8212 (180)*'de yer alan ad tümceleri ise genellikle muhataba, *Küvin Toyın*'a yöneltilen soru ve temenni belirten tümcelelerdir. Bu metindeki ad tümcelerinin yüklemi, ad ögesi ve ol kişi zamirinden oluşur.

	Hemçik Çırgakı	Or. 8212 (180)
Ad Tümceleri	er atım yula ben avda gëyik at<d>ım kan<i> ergey yok eşim sıñarım kanta er sanyım kan<i> ergey	seniñ ogul kızığ açınğuçı kim ol seniñ kılınçlıg antag ol amtı yemä meniñ savıg algıl saña munta berim yok seniñ ogul kız yemä muntakıtı esän ol

2.4.2. Eylem Tümceleri

İki metinde de eylem tümcelerinin kullanımı ağırlıktadır. *Hemçik Çırgakı*'da *Yula*'nın günlük yaşantısında yaptığı eylemlerden bahsedildiği için daha çok eylem tümceleri kullanılmıştır. *Or. 8212 (180)*'de ise yazar, hem kendi yaptıklarını açıklamak hem de muhatabına gönderdiği mektup ve hediyenin ulaşması için yapılması gerekenleri ifade etmek için eylem tümcelerini kullanmıştır.

	Hemçik Çırgakı	Or. 8212 (180)
Eylem Tümceleri	er atım yok üçün yëti aşnuki eşim taş <u>ru tikti aşnuki atlarım eşintim er erdemim dakı egeçim e ana gemçigt<e> yiriltim elçi ergeñe igidmişim sekiz yëtmış yaşım öltüm e ağı<l>mga altmış at bintim (...) uruğın akbay uruğın artımga altım	sen Şaçuda turmuşig men eşidtim Şaçuda turup mentä nälük kälmez sen bärü kälmez üçün men kakıp anı üçün bitig beläk idmaz men sen bir munta kälär nägül seniñ ogul kızıg açınğuçı kim ol sen ogul kızığ ıdı mu ömáz sen bärü käl arkış barır üçün anın bitig ıdtımız bir ilätü (yınka) yinçkä böz şükin körü al ädgü yegän elgintä al bäg bars tarkan bitigim(i)z küvin toyın-ka berzün

2.4.3. Olumsuz Tümceler

Hemçik Çırgakı'da olumsuz tümce kullanılmamıştır. *Or. 8212 (180)*'de ise eylem tümcelerinde olduğu gibi yazar, yaptığı şeyin nedenini belirtirken başvurmuştur.

	Hemçik Çırgakı	Or. 8212 (180)
Olumsuz Tümceler	-	sen bärü kälmez için men kakıp anı için bitig beläk idmaz men

2.4.4. Soru Tümceleri

İki metinde de cevap beklenmeyen retorik sorular bulunur. *Hemçik Çırgakı*'da bulunan soru tümceleri retorik sorulardır. *Yula*'nın sorduğu soruların muhatabı yoktur, yalnızca durum belirtir. *Or. 8212 (180)*'de bu soru türünden bir örneğe rastlanır: *Sen bir munta kälär nägöl?* "Sen buraya bir kez gelsen ne olur?"

Or. 8212 (180)'de geçen diğer soru tümceleri muhatabı olan, cevap beklenen gerçek soru tümceleridir.

	Hemçik Çırgakı	Or. 8212 (180)
Soru Tümceleri	avda gëyik at<d>ım kan<ı> ergey yok eşim sıyarım kanta er sanyım kan<ı> ergey	şaçuda turup mentä nälük kälmez sen bir munta kälär nägöl seniñ ogul kızığ açinguçı kim ol sen ogul kızığ ıdı mu ömäz sen

2.5. Metinlerin Anlam Bilimsel Özellikleri

2.5.1. Yinelemeler

Bir sözcüğün ya da sözcük öbeğinin, bir tümcenin, bir dizenin yinelenmesi söylenen şeylerin, dinleyen/okuyanın belleğinde daha kolay kalmasını sağlamakta, onları etkilemekte zaman zaman soru tümcelerinin yinelenmesiyle bu etki artmaktadır (Aksan, 2000: 124-125). *Hemçik Çırgakı* ve *Or. 8212 (180)* hem yineleme hem de ikilemeler bakımından incelenmiştir. Yineleme ile ikileme arasındaki en büyük fark ikilemenin kalıplaşmış ve sözlükselleşmiş yapılar olmasıdır. *Or. 8212 (180)*'de yinelemelere başvurulmazken *Hemçik Çırgakı*'da yinelemeler oldukça yoğun bir biçimde kullanılmıştır. Bu metinde ek, sözcük, kalıp ifade ve retorik soruların yinlendiği görülmektedir.

Hemçik Çırgakı		
Ek Yinelemesi	{+ÇA}	başça barım yaşça yılki
Sözcük Yinelemesi	esizim “ne yazık”	biş erim esizim e balık tağım esizim e er erdemim okuz esizim eligin kagadaşım esizim başça barım yaşça yılki esizim e sekiz yétmiş yaşım öltüm esizim e
Kalıp İfade Yinelemesi	er erdemim “erlik kahramanlığım”	er erdemim (...) ara eşim biş erim esizim e er erdemim okuz esizim er erdemim dakı egeçim e
Retorik Soru Tümcesi Yinelemesi	kan<ı> ergey “hani nerede”	başça barım yaşça yılki esizim e avda geyik at<d>ım kan<ı> ergey elçi ergeje igidmişim ereşin? yok eşim sınarım kanta er sanyım kan<ı> ergey

2.5.2. İkilemeler

Anlatım gücünü arttırmak, anlamı pekiştirmek, kavramı zenginleştirmek amacıyla, aynı sözcüğün tekrar edilmesi veya anlamları birbirine yakın veya karşıt olan ya da sesleri birbirini andıran iki sözcüğün yan yana kullanılmasıdır (Hatiboğlu, 1981: 9). *Hemçik Çırgakı*'da yakın anlamlı sözcüklerle kurulan *er erdem* 'kahramanlık' ve *eş sınar* 'eş, çevre' ikilemeleri kullanıldığı tespit edilmiştir. *er erdem* ikilemesinde ikinci sözcük ilk sözcüğün {+dAm} ekiyle genişletilmiş biçimindedir. Ad aktarması (*metonimi*) yoluyla kurulan *eş sınar* ikilemesinde ise ikinci sözcük gerçek anlamıyla ilişkili farklı bir anlamda kullanılarak kalıplaşmıştır. Bir şeyin yakını, etrafı anlamına gelen *sınar* 'çevre', bir kişinin yakınında bulunan insanları ifade eder hale gelmiştir.

Hemçik Çırgakı	
er erdem	er erdemim (...) ara eşim biş erim esizim e er erdemim okuz esizim er erdemim dakı egeçim e
eş sınar	yok eşim sınarım

2.5.3. Benzetmeler

Benzetmeler, sözü edilen kavramın, dinleyen ve okuyanın zihninde daha iyi canlanmasını sağlayan anlam olaylarıdır (Aksan, 2000:136). *Hemçik Çırgakı*'da say teg sarıg altun “çakıl taşı kadar sarı altın” ifadesinde çakıl taşının çokluğuyla altının miktarı arasında benzerlik ilişkisi kurulmuştur. Or. 8212 (180)'de benzetmeli yapı tespit edilmemiştir.

Hemçik Çırgakı	
<i>say teg sarıg altun</i> “çakıl taşı kadar sarı altın”	<i>say teg sarıg altunum ık gerçin eg[ri tevem] ağı yüder tanyım</i>

2.5.4. Deyimler

Deyim, en az iki sözcükten oluşan, bütün olarak bir anlama sahip, kuruluşu ve yapısı sürekli olan ve hazır şekliyle kullanılan dil unsurudur. Bütün ve sürekli birim olarak değerlendirilen deyimler, kalıplaşmış bir sıralanmaya sahiptir. (Ahanov, 2013: 165-167). *Hemçik Çırgakı*'da deyim kullanımına rastlanmaz. *Or. 8212 (180)*'de ise aynı deyim üç yerde kullanıldığı tespit edilmiştir. *sav al-* ‘söz dinlemek, kendisine söyleneni dikkate almak’ deyimini mektubun muhatabına tekrar tekrar söylenmiştir. Ad aktarması (*metonimi*) yoluyla deyimleşen bu yapıda *al-* eylemi gerçek anlamıyla ilişkili farklı bir anlamda kullanılarak *sav al-* şeklinde kalıplaşmıştır. ‘Somut bir şeyi bir yerden bir yere koymak’ anlamına gelen *al-*, ‘bir sözü hesaba katmak, dikkate almak’ anlamında soyut bir biçimde kullanılmıştır.

Or. 8212 (180)	
<i>sav al-</i> ‘söz dinlemek, kendisine söyleneni dikkate almak’	amti yemä meniñ <i>savıg algıl</i> saña munta berim yok sen yavız kişi <i>savı alma</i> meniñ <i>sav algıl</i>

Sonuç

İki farklı dönem ve iki farklı yazı sisteminde yazılan Yenisey yazıtı *Hemçik-Çırgakı* ile Eski Uygurlardan günümüze kalan *Or. 8212 (180)* içerik olarak birbirinden farklı olmakla beraber yazılış amacı ve biçimi bakımından birçok yönden benzerlik göstermektedir. Bu metinlerin en önemli kesişim noktası seslenme metni olmalarıdır. Eski Uygurlardan kalan mektuplar belirli bir kişiye yazılan özel mektuplar, Yenisey yazıtları okuyan herkese yazılmış aleni mektuplardır. Yenisey yazıtlarını bu yönüyle ölen kişilerin geride bırakmış olduğu herkese yazdığı toplu mektuplar olarak tanımlamak mümkündür. Bu özellik ise Türk Runik yazılı yazıtlarla Uygur yazılı mektupları öncelikle kurgu ve üslupta birleştirmektedir.

Dönemlerinin kültürüne ve ekonomisine ilişkin veriler sunan *Hemçik-Çırgakı* ve *Or. 8212 (180)* söz varlığı bakımından genel itibarıyla farklılık gösterse de özellikle kişi ve yer adlarına yer verilmesi bakımından birbirine benzemektedir. Yazıda, iki metin üzerinden ortaya konulan bu hususun Yenisey

yazıtları ve Eski Uygur mektuplarının genel özelliği olduğunu belirtmek gerekir. Söz dizimsel bakımdan *Hemçik-Çırgakı*'da yazarın iyelik eki almış sözcükleri art arda sıralaması ve kurduğu kısa tümceleri *Or. 8212 (180)*'nin dizimsel özelliğinden farklılık gösterirken soru tümcelerinin kullanımı her iki metnin ortak özelliği olarak karşımıza çıkmaktadır. Yenisey yazıtlarında retorik soru olarak bulunan bu yapılar Eski Uygur mektuplarında daha çok muhataba yöneltilen gerçek sorular şeklindedir. *Hemçik Çırgakı*'da yazarın kendi kendine sorduğu cevap beklenmeyen sorular bu metindeki sanatlı anlatımın bir parçası olarak değerlendirilmiştir. Genel bir tanımlama yapmak gerekirse Yenisey yazıtları ölen kişinin ağzından kendi kendine konuşur biçimde yazılan monolog, Eski Uygur mektupları ise bir anlatıcı ve seslenilen birinin bulunduğu diyalog metinleridir.

Her iki metin verilerin sıralanışı ve aktarılma biçimi bakımından benzerlik gösterir. *Hemçik Çırgakı* seslenmelere ve yinelemelere sıkça yer vermesi bakımından *Or. 8212 (180)*'den ayrılır. İkileme ve benzetme gibi anlatım gücünü arttıracak yapılar *Hemçik Çırgakı*'da tespit edilirken *Or. 8212 (180)*'de yalnızca bir yerde deyim kullanımı tespit edilmiştir. Eski Uygur mektupları daha düz ve doğrudan bir anlatıma, Yenisey yazıtları ise genel itibarıyla anlam olaylarına sıkça yer veren etkileyici bir anlatıma sahiptir.

Kaynakça

Ahanov, K. (2013). *Dil Bilimin Esasları*. Çev. Ceritoğlu, M. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Aksan, D. (2000). *En Eski Türkçenin İzlerinde: Orhun ve Yenisey Yazıtları Üzerinde Sözcükbilim, Anlambilim ve Biçembilim İncelemelerinin Aydınlattığı Gerçekler*. İstanbul: Simurg Yayınları.

Aydın, E. (2021). *Sibirya'da Türk İzleri*. II. Baskı. İstanbul: Kronik Kitap.

Batmanov, İ. A. & Kunaa, A. Ç. (1963). *Pamyatniki Drevnetyurskoy Pismennosti Tuvı II*. Kızıl.

Batmanov, İ. A. (1959). *Yazık Yeniseyskih Pamyatnikov Drevnetyurskoy Pismennosti*. Frunze: Akademiya Nauk.

Caferoğlu, A. (2015). *Türk Dili Tarihi*. Ankara: Altınordu Yayınları.

Clauson, G. (1962). *Turkish and Mongolian Studies*. London: Luzac.

- Orkun, H. N. (2011). *Eski Türk Yazıtları*. 3. Baskı. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Sertkaya, O. F. (2008). Yenisey Yazıtlarından 10, 25, 41, 51, 70, 109 ve 110 Üzerine Etimolojik Açıklamalar İle Düzeltmeler. *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, 39, 209-228.
- Şçerbak, A. (1994). Türk “Runik” Alfabesinin Yayılmasına Dair. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten 1990*, 183-187.
- Şirin-User, H. (2015). *Başlangıcından Günümüze Türk Yazı Sistemleri*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat.
- Tekin, T. (1999). Hemçik-Çırgakı yazıtı. *Türk Dilleri Araştırmaları*, 9, 5-15.
- Tezcan, S. (1978). En Eski Türk Dili ve Yazını. In *Bilim Kültür ve Öğretim Dili Olarak Türkçe* (pp. 271-323). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Uçar, E. (2022). Eski Uygurca Sosyo-Ekonomik Belgeler Hakkındaki Çalışmaların Kaynakçası. *Journal of Old Turkic Studies*, 6(2), 595-683.
- Vasilyev, D. D. (1983). *Korpus Tyurkskix runičeskix pamyatnikov basseyna Yeniseya*. Leningrad: “Nauka” Leningradskoye Otdeleniye.
- Yıldırım, F. et al. (2013). *Yenisey Kırgızistan Yazıtları ve Irk Bitig*. İstanbul: BilgeSu.